

ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА ЯК ІСТОРИЧНИЙ ПОВІСТЯР

Доля творчої спадщини Людмили Старицької-Черняхівської, як і доля самої письменниці, виявилася цілковито залежною від сваволі радянського тоталітарного режиму. Його служителі сфабрикували процес міфічної «Спілки визволення України», внаслідок чого у 1930 році однією із сорока п'яти підсудних постала і Людмила Старицька-Черняхівська – представниця славнозвісного українського роду, відома літераторка і громадський діяч. Її «засудили на п'ять років позбавлення волі з пораженням громадянських прав після відбуття основного покарання строком на три роки» [1, с. 118]. І хоча невдовзі після оголошення вироку було прийняте рішення про те, що письменниця відбуватиме покарання «умовно», все ж «приголомшена арештом і незаконним засудженням, позначена тавром «ворог народу», позбавлена громадянських прав і можливості друкувати свої книжки, втративши спочатку дочку, а потім і чоловіка, Старицька-Черняхівська не могла плідно працювати в 30-ті роки» [1, с. 119].

Ставлення до письменниці з боку радянської влади змінилося — з відверто ворожого на примирливе — у 1940 році, коли відзначалося 100-ліття від дня народження батька Людмили Михайлівни — визначного українського письменника і громадського діяча Михайла Петровича Старицького. «Примирення», однак, тривало недовго: вже у липні 1941 року Людмилу Старицьку-Черняхівську заарештовують у Києві і відправляють до Харкова. Письменницю «допитують, але засудити не встигають, бо німці наступають і на Харків, а тому везуть до Валуїок, далі — у «телячому вагоні» — до Акмолінська» [6, с. 32]. За свідченням очевидця, «письменниця не витримала наруги і дорогою померла» [6, с. 32]: «Конвоїри викинули з вагона тіло. Де похована Людмила Старицька-Черняхівська, в якій безіменній могилі — невідомо» [6, с. 33].

На видання і дослідження творчої спадщини письменниці радянською владою було накладено табу.

У повному своєму обсязі ця спадщина невідома й досі, хоча ще «11 серпня 1989 року пленум Верховного суду УРСР скасував вирок у справі «СВУ», в тому числі і щодо Л. М. Старицької-Черняхівської та О. Г. Черняхівського і справу проти них припинив за відсутністю складу злочину» [1, с. 119].

Повернення творчої спадщини Людмили Старицької-Черняхівської почалося у 1993 році, коли була видана доти не друкowana повість письменниці «Діамантовий перстень». Наступне видання — «Вибрані твори» — датоване 2000-м роком. Завдяки йому стала очевидною багатогранність таланту авторки, літературний ужиток якої складають твори драматичні, прозові, поетичні, а також мемуари.

Відкриття для дослідників архіву письменниці, видання, хай і далеко не повне, її творів слід розцінювати як обов'язкові передумови всебічного осягнення творчої долі письменниці — тієї долі, про яку, за словами А. Болабольченка, «ми знаємо мало» [1, с. 119]. І це не випадково, оскільки творчість Людмили Старицької-Черняхівської, як слушно зауважив Ф. Погребенник, «в минулому об'єктивно не могла бути оцінена. За більшовиків її звинувачували в націоналізмі, так само, як за царату — в сепаратизмі, українофільстві» [4, с. 89].

Отже, об'єктивне поцінування творчої спадщини Людмили Старицької-Черняхівської є актуальним завданням сучасного українського літературознавства.

Слід підкреслити, що виконання цього завдання — це не одномоментний акт, а тривалий і складний процес, пов'язаний з пошуками в архівах, з виявленням публікацій письменниці у різних періодичних виданнях, нарешті, з осмисленням творчої спадщини Людмили Старицької-Черняхівської у контексті літературного процесу кінця ХІХ — першої третини ХХ століття. Складність такого дослідницького завдання по-своєму засвідчили публікації

А. Болаболъченка [1], І. Верби [2], Ф. Погребенника [4], Ю. Хорунжого [6; 7], які з'явилися протягом останнього двадцятиліття. Завдяки студіям названих авторів у науковий обіг введено цілу низку украї важливих, але донедавна невідомих, фактів життєвої і творчої біографії Людмили Старицької-Черняхівської. Водночас у цих студіях містяться і вказівки на досі не прояснені обставини життя та діяльності письменниці, що їх можна розцінювати як своєрідні орієнтири для подальших досліджень.

Є всі підстави стверджувати, що увага авторів таких досліджень все частіше фокусуватиметься на аналізі творів Людмили Старицької-Черняхівської, на оцінці її внеску у ту чи іншу сферу літературної діяльності.

Мета цієї статті полягає у розгляді творчих пошуків Людмили Старицької-Черняхівської у жанрі історичної повісті.

Передовсім зазначимо, що тема історії є наскрізною і визначальною у творчій спадщині письменниці. Художнє осягнення минулого почалося з дебютного твору двадцятирічної авторки — легенди «Жива могила» (1889) — і тривало протягом усієї літературної діяльності. У передмові до «Вибраних творів» Людмили Старицької-Черняхівської Ю. Хорунжий небезпідставно стверджував, що вже у перших її публікаціях «чітко визначилося історичне спрямування, замишування героїчною минувиною, в першу чергу власного народу» [6, с. 8].

За свідченням дослідника, «молода Людмила Старицька сміливо береться до всіх літературних жанрів, навіть найкрупнішого. Вона почала роман «Перед бурею (історичний роман кінця XVI віку)», друкувала його у львівському журналі «Правда» у 1893–1894 роках, але не закінчила, хоча вже досить виразно накреслила образи Северина Наливайка, Григорія Лободи, Криштофа Косинського, Кирила Терлецького. Важко оцінити її першу спробу в крупному жанрі, бо події в романі тільки-но зав'язалися. Щось зупинило письменницю» [6, с. 9].

Уточнимо: Людмила Старицьку відмовилася від продовження роботи над цим твором, але не припинила художнього дослідження минувшини. Підставою для цього уточнення служить той факт, що у середині 90-х років позаминулого століття Людмила Старицька стала співавторкою свого батька. «У Людмилиному щоденнику, — свідчить Ю. Хорунжий, — зазначено: «Ми починаємо писати з татом історичні романи» [6, с. 9]. Уперше унікальний феномен співавторства батька й доньки проявився в трилогії «Богдан Хмельницький». Ю. Хорунжий, який досліджував архів Михайла Старицького у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, віднайшов «чернетки-плани розділів великої праці — трилогії «Богдан Хмельницький», деякі з них написано рукою Людмили Михайлівни з правками і примітками Михайла Петровича» [6, с. 9].

Промовистим є той факт, що «вже по смерті Михайла Старицького перша частина трилогії, названа «Перед бурею», виходить у Львові окремою книжкою, згодом за назвою «Сотник Богдан Хмельницький» її друкують у Чернівцях; в обох випадках автори — Михайло і Людмила Старицькі» [6, с. 9].

«Яка ж частка роботи кожного з них у створенні славнозвісної трилогії? — запитує Ю. Хорунжий і сам же й відповідає: — Це тема окремої літературознавчої розвідки, пов'язаної з копіткою дослідницькою працею в архівах, і справа майбутнього» [6, с. 9].

Так само «справою майбутнього» є визначення й аналіз внеску Людмили Старицької-Черняхівської у створення романів «Останні орли» та «Розбійник Кармелюк», авторство яких і досі пов'язують тільки з постаттю Михайла Старицького.

У запропонованій статті ми обмежимося констатацією того очевидного і незаперечного факту, що Людмила Старицька-Черняхівська на рубежі XIX і XX століть набула значного досвіду у художньому відтворенні історичного минулого. Цей досвід помітно побільшився у процесі написання драматичних творів «Гетьман Дорошенко» (1911), «Милость Божа» (1919), «Останній сніп» (1926), «Іван Мазепа» (1929).

Не випадковим, отже, а цілком закономірним, природним було звернення Людмили Старицької-Черняхівської і до жанру історичної повісті.

Перший свій твір повістєвого жанру — «Діамантовий перстень» — письменниця завершила 28 листопада 1929 року. Через півтора місяця — 15 січня 1930 року — Людмилу Старицьку-Черняхівську було заарештовано, і ця обставина визначила видавничу долю твору:

«рукопис пролежав без руху шістьдесят чотири роки» [6, с. 24]. Публікацію повісті «Діамантовий перстень» почато у журналі «Зона» у 1993 році (№ 5. — С. 41–95) і завершено у 1994 році (№ 6. — С. 47–115). Книжкове видання повісті з передмовою М. Жулинського було здійснене «Веселкою» у 1993 році. 2000-го року «Діамантовий перстень» передруковано у книзі «Вибраних творів» Людмили Старицької-Черняхівської [5].

Публікація «Діамантового персня» засвідчила розширення тематичних об'єктів не лише творчості Людмили Старицької-Черняхівської, а й усієї української історичної повісті першої половини ХХ століття. Йдеться у творі про польське повстання 1830–1831 років. «Чи є в нашій українській літературі щось про той період? — запитує Ю. Хорунжий і констатує: — Здається, ні. Тим вартісніший цей твір» [6, с. 24].

Тематична новизна «Діамантового персня» стала наслідком тривалого і глибокого зацікавлення Людмили Старицької-Черняхівської польською історією. Письменниця, як зазначає Ю. Хорунжий, студіювала праці «польських істориків Йоахіма Лелевеля, Веспасіана Коховського, Каєтана Квятковського та інших» [6, с. 9]. Слід наголосити, що Людмила Старицька-Черняхівська, звертаючись до минувшини сусіднього слов'янського народу, на різних етапах свого творчого шляху керувалася різними мотивами. Прагнучи, наприклад, художньо відтворити добу Хмельниччини, письменниця робила наголос на показі того, як поляки уярмлювали українців, як намагалися покатоличити їх, як зневажали права і нехтували інтересами корінного населення.

У повісті ж «Діамантовий перстень» акцент зроблено на зображенні того, як поляки самі прагнули позбутися ярма, накинутаго на них російським самодержавством.

Повість — це історія персня, яка щонайтісніше пов'язана з історією польського повстання 1830–1831 років. Оповідає цю історію дід Л. Старицької-Черняхівської по материній лінії — колишній військовик Віталій Романович Лисенко. У час відображених подій він був ротмістром російської армії, командував ескадроном.

Участь в антипольській кампанії ротмістр Лисенко брав тоді, коли йому було лише двадцять сім років, а оповідає він про це через кілька десятиліть — після останнього польського повстання, яке відбулося у 1863 році.

Ротмістр Лисенко, як стає відомо із його оповіді, належав до тієї частини офіцерів російського війська, які, «вважаючи претензії поляків на Волинь, Київщину й Поділля безпідставними» [5, с. 417], все ж «з повагою ставилися до нації, що повстала, щоб вирвати свою Вітчизну з рук тирана!» [5, с. 417]. Оповідач констатує, що «таких було небагато, решта офіцераства кипіла, рвалася до бою...» [5, с. 417].

Повстанці мріяли про «Польщу в історичних межах 1772 року» [5, с. 415] і відчайдушно боролися за цю мрію, про що свідчить, зокрема, битва на Гороховому полі. За словами оповідача, «на Гороховому полі полягало чотирнадцять тисяч поляків, чотирнадцять тисяч найкращих синів отчизни. З нашого боку не менше. Коли б не героїзм польських солдат, війну було б скінчено на Гороховім полі!» [5, с. 420]. Незабутньою для себе вважає колишній ротмістр російського війська таку картину бою: «Поляки здригнулись, не встояли проти нашої атаки. Сивий командир їхній з добутою шаблею кинувся наперед. Хтось з наших одним змахом палаша одтяв йому з шаблею руку. Але він не впав. Спливаючи кров'ю, він озирнувся до своїх і крикнув голосом, що не забуду довіку: «Поляки! До зброї! За матку отчизну!» — припав коневі до шиї і, спливаючи кров'ю кинувсь наосліп вперед. Поляки за ним» [5, с. 420].

Особливий героїзм виявляли в час повстання полячки. «Взагалі, — згадує оповідач, — жінки польські дивували нас своїм завзяттям і своїм патріотизмом» [5, с. 424]. Один із численних прикладів того — бій за місто Володимир-Волинський, де на чолі повстанців стояв граф Людвіг Стецький. Разом з ним участь у повстанні брала і його дружина — графиня Стецька. Палаючий будинок, де перебувала графиня, оточили донські козаки. «Я глянув у вибиті вікна, — згадує оповідач, — і побачив страшну картину: в кімнаті попід вікнами лежало кілька трупів, посередині стояв диван з розірваними подушками, купи видертої з нього паклі валялися долі. Біля нього стояла жінка. Коли б хто хотів змалювати богиню війни — це була вона. Вона стояла посеред кімнати біда, в білій, забризканій кров'ю сукні. То була сукня, в якій красуня мала вийти на банкет, а попала на січу. На шиї її горіли діаманти. Чорне волосся

спало до колін, уста були стиснуті, брови зійшлися грізно над переніссям, очі, чорні од гніву, кресали іскри. В правій руці вона стискала ножа» [5, с. 432].

Незважаючи на такий героїзм, що набув масового вияву, повстанці не могли довго протистояти регулярним частинам російського війська. Настав завершальний етап придушення польського повстання. Саме з цим періодом і пов'язана історія діамантового персня, що його колишній ротмістр Лисенко зберігав з днів своєї юності і аж до глибокої старості.

«Штаб нашого полку, — згадує оповідач, — став у містечку Ш., а нас поставили по сусідніх селах і панських фільварках. Село N, де мав я стати з своїм ескадроном, належало великому магнатові графові Ружмайлу, як сказали, воно було осередком всього повстанського руху в повіті, і тому мені наказали мати пильне око на все, розсилати скрізь патрулі, особливо по лісах, що підходили до самого графського парку, і головне: шукати й знайти князя Порецького, — голову повстанців, що переховувався в цих лісах» [5, с. 435–436].

Ротмістр Лисенко вистежив місце перебування Стефана Порецького, але наказ командування — заарештувати керівника повстанців — не виконав. Більше того, порушив присягу, він зробив усе можливе, аби Стефан Порецький і його наречена графиня Броніслава Ружмайло змогли виїхати з Польщі і знайти порятунок в Австрії.

Отже, повість «Діамантовий перстень» — це ще й історія «співучасті головного героя у долі потерпілих поляків, які підневільністю і прагненням до свободи були близькі свідомому українцеві» [6, с. 24].

У своїй першій повісті про минувшину Л. Старицька-Черняхівська відобразила події польської історії, але при цьому виразно і цілеспрямовано спроектувала їх на історію українську. І саме така проекція була, на нашу думку, головною творчою метою авторки.

Вже на початку свого монологу оповідач — один із тих офіцерів, які «не забували заповітів декабристів» [5, с. 419], зізнається: «Ми чекали багато від польської війни, вважали, що революція може перекинутись і на Росію, що лозунг — «воля й знищення кріпацтва» може підняти народні маси і наше козацтво» (підкреслення наше. — Т. К.) [5, с. 419].

Саме в час польського повстання оповідач прочитує написану Вольтером історію Карла XII. «Цього року Вольтерового я не читав ніколи і з цікавістю розгорнув книжку. Зашелестіли аркуші. Прекрасний стил, легкість оповідання, героїчні постаті Карла, Мазепи, трагічна доля гетьмана — все це, мов паводдю, пройняло мене... В вухах задзвеніло, застукало серце» [5, с. 460–461].

Збурення почуттів, спричинене волелюбними устремліннями предків, посилюється у душі ротмістра Лисенка внаслідок його спілкування з польськими патріотами-повстанцями. Із уст графині Броніслави Ружмайло він чує нагадування про те, що «козакові, як і полякові, однаково ненависне ярмо московських царів» [5, с. 474] і що «коли поляки повстали за свою волю, вони тим повстали й за волю всіх підлеглих тиранові народів» [5, с. 474]. Розпалена полемікою, молода графиня кидає докір своєму співрозмовнику: «— Пан ротмістр козак, українець, а Україна пам'ятає добре московських царів!» [5, с. 475].

«Слова дівчини, — зізнається оповідач, — схвилювали мене; щось давнє, правічне сколихнулося в душі: козак, українець... Вона, полячка, нагадує мені про це? Чи ж я забув?» [5, с. 475].

З часу цієї розмови «польська мірка» стає для оповідача визначальною у з'ясуванні сутності як його власного «я», так і колективного українського «ми». І те, й інше у світлі польського повстання проглядається до дна. Показовим, з огляду на це, є епізод повісті, у якому оповідач, прочитавши листа від матері, розмірковує: «Її завданням було одно: набути добра. А хіба вона не знала минулого своїх дідів? Ге, ні! Матінка дуже хизувалася своїм родом: “бунчуковим”, “підскарбіями”, “генеральними обозними”. Вона пам'ятала всіх родичів аж до п'ятого коліна. Але на тім і кінчився її патріотизм. І я перенісся думкою до своєї Полтавщини... Панські будинки, повні всякого добра, ситі господарі, задоволені своїм дворянством і горді своїми орденами. Ге! Вони теж не забули своїх дідів. Де там! Гетьманські грамоти були приховані в кожного, не в одного й дідівська шабля висіла на почесному місці в кабінеті, але щоб їм спало на думку підняти повстання! Ніколи. Земелька добра, і душі колишніх вільних козаків прив'язали міцно до “благочестивейшого, самодержавнейшого і великого”. Обурення і відразу охопили мене» [5, с. 476–477].

Заради цього, власне, й проектувала Л. Старицька-Черняхівська події польської історії на історію українську. До такого прийому письменниця вдалася в умовах жорстокого ідеологічного диктату, який унеможлилював інші, «легальні», способи нагадування співвітчизникам не тільки про їхнє під'ярменне існування, а й про їхнє примирення з таким існуванням.

У зв'язку з цим потребує «другого прочитання» заголовок твору. На нашу думку, діамантовий перстень, що його подарувала ротмістру Лисенку учасниця польського повстання, — це не тільки символ вдячності за порятунок, а й символ волелюбності, боротьби за свободу, без якої неможливе повноцінне життя ні окремої людини, ні цілого народу.

Радянська дійсність потвердила це переконливо, про що свідчить, зокрема, й трагічна доля Л. Старицької-Черняхівської. Разом із чоловіком її було засуджено на тривалий термін ув'язнення, але у червні 1930 року, «певно, як припускає Ю. Хорунжий, — зважаючи на клопотання впливових людей і похилий вік підсудних» [6, с. 25], вироки подружжю було замінено на умовні. «Почалося упосліджене підневільне існування “на волі”» [6, с. 25].

Перебуваючи в Сталіно (нині — Донецьк), Л. Старицька-Черняхівська у листах до дочки скаржилася, «що в Сталіно немає не тільки харчів, а й паперу, нема на чому писати повість» [6, с. 25].

Отже, і в таких умовах Л. Старицька-Черняхівська продовжувала творити. Для вивчення потрібних їй матеріалів вона інколи навідувалася до Києва. Письменниця цікавилася добою останньої Запорозької Січі. «Цій добі, — згадує Н. Данилевська (відомий історик Н. Полянська-Василенко. — Т. К.), — була присвячена тоді більша частина моїх друкованих праць, я мала велику колекцію виписок з архівів цієї доби, писала велику монографію про «Розподіл запорозької спадщини». Людмила Михайлівна, шукаючи джерел для праці, знайшла мої статті — і захопилася ними. Ось вона й звернулася до мене з проханням дати вказівки й матеріали до цієї своєї доби» [3, с. 49].

Згадує Н. Данилевська і про те, що їй та її чоловікові Л. Старицька-Черняхівська читала окремі розділи з нового твору: «Було надзвичайно цікаво слухати її; мене та мого чоловіка вражало, як вона переймалася духом доби, як вона інтуїцією письменника доповнювала те, чого не подавали скупі матеріали» [3, с. 50].

На жаль, ми не знаємо, чи була завершена ця повість з часів останньої Запорозької Січі «Доля твору, — за словами Ю. Хорунжого, — невідома» [6, с. 25].

Отже, можемо констатувати, з огляду на сьогоднішній стан вивчення архівних матеріалів, що Л. Старицька-Черняхівська є автором єдиної історичної повісті, але ця її повість, незважаючи на запізнілу публікацію, стала вагомим внеском письменниці у розвиток вітчизняної історичної прози, розширивши її тематичні і проблемні обрії.

Література:

1. Болабольченко А. Кривавий верлібр. Про кримінальну справу і трагічну долю Л. М. Старицької-Черняхівської / Анатолій Болабольченко // Вітчизна. — 1990. — № 11. — С. 112–119.
2. Верба І. Долі людські / Ігор Верба // Всесвіт. — 1994. — № 1. — С. 163–165.
3. Данилевська Н. Загублений рід (Старицьких — Черняхівських — Стешенків) / Наталія Данилевська // Визначні жінки України. — Новий Ульм, 1950. — С. 36–64.
4. Погребенник Ф. Людмила Старицька-Черняхівська / Федір Погребенник // Слово і час. — 1993. — № 6. — С. 89.
5. Старицька-Черняхівська Л. Діамантовий перстень / Людмила Старицькі-Черняхівська // Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 441–555.
6. Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська / Юрій Хорунжий // Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 5–34.
7. Хорунжий Ю. Передмова до листів / Юрій Хорунжий // Дніпро. — 1989. — № 2. — С. 84–92.

Liudmyla Starytska-Cherniahivska as a Historical Novelist

The article considers the creative search of Liudmyla Starytska-Cherniahivska in the genre of short historical novel. The article focuses on a short novel «Diamond ring» which was written in 1929 and remained unknown to scholars till the end of the XX century.